

צבא ודת

בין תמיכה להסתייגות: התייחסותו של בן-גוריון להסדרת הדת בצה"ל

אהרון קמפינסקי

מבוא

ההסדרים הפוליטיים בין תנועת העבודה ההיסטורית בראשות דוד בן-גוריון לבין המחנה הדתי בדור הראשון למדינה נדונו רבות בספרות המחקר.¹ ואולם סוגיית הסדרת הדת בצה"ל, שהיא חוליה מרכזית בהקשר הזה, הוזנחה במידה רבה. במאמר זה אבחן את אחד ההיבטים בסוגיה זו: גישתו של ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון דוד בן-גוריון לסוגיה המורכבת והעקרונית של החלת העקרונות הדתיים בצבא ההגנה לישראל. רווחת הדעה שבן-גוריון תמך תמיכה מוחלטת בהסדרי הדת בצבא כחלק מתפיסתו הממלכתית ועל-פיה הצבא צריך להיות צבא אחיד. ואולם בה בעת אפשר להיווכח בהסתייגותו מהתפיסה הרווחת במחנה הדתי בנוגע לתפקידה של הרבנות הצבאית. במאמר זה תוצג גישתו הרואית של בן-גוריון, שהתפתחה בשני שלבים. השלב הראשון היה הסדרת הדת בצה"ל ומיסודה. בהקשר זה פעל בן-גוריון להקמת הרבנות הצבאית ולקביעת פקודות מטכ"ל העוסקות בהגבלות הדתיות בצבא. השלב השני התאפיין בשאיפה לצמצם ככל האפשר את נושא הדת בצבא להיבט ההלכתי הנצרך לאחדות הצבא. ואולם תפקידים חינוכיים שלקחה על עצמה הרבנות הצבאית נגדו בכירור את תפיסתו של בן-גוריון, כפי שנראה להלן.

שורשי תפיסתו של בן-גוריון נטועים במאפיין הבולט ביותר בדרכו הפוליטית – עקרון הממלכתיות. אחת ההגדרות של ממלכתיות היא: 'השקפה הדוגלת במרכזיות המדינה ועדיפותה המוחלטת על פני גורמים אחרים שבתוכה או מחוצה לה'.² על-פי העיקרון

* המאמר מבוסס על הממצאים שעלו בעבודת הדוקטור שכתבתי בהדרכת פרופ' סטיוארט כהן, דת, צבא וחברה בישראל: תמורות בעיצובה ובדרכה של הרבנות הצבאית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ח.

1. למשל, אליעזר דון-יהיא, הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל, ירושלים 1997.

2. אליעזר דון-יהיא, משבר ותמורה במדינה חדשה: חינוך, דת ופוליטיקה במאבק על העלייה הגדולה, ירושלים 2008, עמ' 56.

הזה, מדינת ישראל צריכה ללכד את האוכלוסייה היהודית כולה סביב מוסדותיה וסמליה שנחשבים 'מקודשים', וכן לנטות למעורבות והכוונה של המדינה במגוון תחומי התרבות והחברה. פועל יוצא של המגמות הללו הוא התביעה לאחדות לאומית ככל האפשר.

אליעזר דון-יחיא וצ'רלס ליבמן קושרים את התפיסה הממלכתית לפיתוחה של 'דת אזרחית' במדינת ישראל, שאת ביטוייה אפשר לראות בין השאר במשקל הרב שניתן לתנ"ך בדור הראשון למדינה. הממלכתיות נתפסה כ'דת חילונית' מטיפוס חדש, שביקשה להעמיד את מוסדות המדינה, ובייחוד את צה"ל, כאובייקטים מחודשים ומוקד לרגשי נאמנות והזדהות של כלל האוכלוסייה.³ אחת הדוגמאות לכך היא כרזה של צה"ל מאחד ממצעדיו שנאמר בה: 'ישראל בטח בצה"ל' – עזרם ומגינם הוא.⁴ לגישתו הממלכתית של בן-גוריון היו מטבע הדברים גם השלכות אופרטיביות. אחת הדוגמאות הכולטות היא ביטול הזרמים בחינוך והקמת חינוך ממלכתי אחד, עם אוטונומיה לחינוך הדתי. המאבקים בעניין זה החלו בשנת 1949, ונמשכו יחד עם משבר ממשלתי חריף על רקע זה עד שנת 1953.⁵ דוגמה אחרת היא פירוק הארגונים הצבאיים שפעלו בתקופת היישוב, ובכלל זה הארגון המרכזי של הימים ההם 'ההגנה', והקמת צה"ל כצבא יחיד במאי 1948. כבר לאחר מלחמת העולם השנייה חתר בן-גוריון למטרה זו, אולם הרעיון נכשל אז בגלל היעדר מסגרות מתאימות. רק עם קום המדינה פורק הפלמ"ח, שסימל בעיני בן-גוריון את 'האליטיזם התנועתי'. בכך בא לידי ביטוי נצחון הממלכתיות על 'החלוציות האליטיסטית' וולונטרית.⁶ הפרשה הידועה שביטאה מגמה זו היא הטבעת אוניית הנשק של האצ"ל, 'אלטלנה', מול חוף תל-אביב.⁷

כינונה של הממלכתיות והסכמת האזרחים היהודים בארץ לקבל את עקרונותיה נבעו בראש ובראשונה מהאיום על הסדר החברתי הפנימי ואיום ההשמדה החיצוני. לדברי ברוך קימרלינג, הקמת המדינה והיווצרותה של המסגרת המדינית הריבונית היו התנאי המהותי לכינונה של אותה הגמוניה, בשאיפה ליצור 'אדם חדש' ו'חברה חדשה', וכך לשלול את הגלותיות.⁸ לשם כך התגבשה התפיסה המכונה תפיסת 'כור ההיתוך' כדי לכוון באמצעותו את תהליך החברות מחדש של כל דורות המהגרים לאחר קום המדינה. לטענת מכוני

3. Charles S. Liebman and Eliezer Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*, Berkeley and Los Angeles, CA 1983

4. אליעזר דון-יחיא, 'חילון שלילה ושילוב: תפיסות של היהדות המסורתית ומושגיה בציונות-הסוציאליסטית', כיוונים: כתב עת ליהדות ולציונות, 8 (אוגוסט 1980), עמ' 46, הערה 55.

5. דון-יחיא, משבר ותמורה במדינה חדשה; הנ"ל, 'המאבק על החינוך במחנות העולים וגילוייו במישור הציבורי', ניב המדרשה, יח-יט (תשמ"ה-תשמ"ו), עמ' 198-222.

6. יואב גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, ירושלים ותל-אביב 1986, עמ' 270.

7. על כך ראו בהרחבה: אורי ברנר, אלטלנה: מחקר מדיני וצבאי, אפעל תשל"ח.

8. ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, תל-אביב 2004, עמ' 148.

הממלכתיות, ביסוד תפיסת 'כור ההיתוך' עמדה כוונה כנה ליצירת חברה חדשה במציאות הריבונית, וראיית הממלכתיות כ'שיא הגשמת החלום הציוני לעומת הנטיות הכיתיות של קבוצות, תנועות או מנהיגים אחרים'.⁹ לעומת גישה זו עלתה הפרשנות הביקורתית ולפיה תפיסת כור ההיתוך נבעה מ'חרדה באשר להמשך שלטונם של הכוחות והאליטות הפוליטיים, הכלכליים והאינטלקטואליים ששלטו ב"ישוב" בטרם "נשטף" על-ידי גל ההגירה החדש'.¹⁰

השאלה מה היתה מהותה של הממלכתיות (שהוביל בן-גוריון) נתונה אפוא לפרשנויות – האם זו היתה תפיסה אידאולוגית, או כוונה נסתרת להשליט את עוצמת המפלגה וארגוניה על המדינה. כך או כך, ברור שהצבא שימש מסגרת מרכזית בדרך לחיזוק הממלכתיות. בתוך מסגרת הצבא בולט מקומה של הרבנות הצבאית בגיבוש הממלכתיות. הסדרת הדת בצה"ל היתה מרכיב חשוב ביכולתו של הצבא לשמש 'כור ההיתוך' בחברה הישראלית באפשרה לכל החיילים לשרת בו, בלא קשר לאמונתם הדתית. אבל כפי שאראה בהמשך, אף-על-פי שגישה אידאולוגית צרופה הנחתה את בן-גוריון בסוגיה זו, לא נעדרו ממנה גם אינטרסים מפלגתיים של שמירת העוצמה הפוליטית באמצעות הסכמים קואליציוניים.

שלב ראשון: בן-גוריון חותר להסדרת הדת בצה"ל

בשלב הראשון פעל בן-גוריון בגלוי להחיל את הסדרי הדת בצה"ל מיד עם הקמתו בשנת 1948. הדבר בלט בשני מהלכים: תחילה פירוק היחידות הדתיות הנפרדות, ובהמשך הקמת הרבנות הצבאית ומינויו של הרב שלמה גורן לרב הראשי הראשון של צה"ל.

1. פירוק היחידות הדתיות הנפרדות בעידודו של בן-גוריון

היחידות הדתיות הוקמו עקב הקושי של החיילים הדתיים לשמור על אורח חיים דתי במסגרות הצבאיות המקובלות בימים ההם, 'ההגנה' והפלמ"ח. הצעירים והצעירות שהתגייסו ליחידות אלה לא יכלו לשמור מצוות בסיסיות, כגון שבת, כשרות, וצניעות. אחרים אף נמנעו מלהתגייס מסיבות אלה. מנהיגי הציונות הדתית הבינו שכדי לאפשר לשרת את היישוב בתקופת טרום-המדינה אין מנוס מהקמת היחידות הנפרדות. המטרה לא היתה היברלות מהיישוב היהודי, אלא אך ורק תוצאה של הקשיים ההלכתיים והרוחניים של החיילים הדתיים. היחידות הללו התקיימו עד סוף שנת 1949 – אז התברר שהרבנות הצבאית, שהוקמה כשנה לפני כן, מספקת את צורכיהם של החיילים הדתיים.¹¹ הוויכוח אם להמשיך לקיים את היחידות היה בכמה סוגיות עקרוניות.

9. שמואל נח אייזנשטרט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 171.

10. קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים, עמ' 149.

11. מרדכי פרידמן, היחידות הדתיות ב'הגנה' ובפלמ"ח, רמת-גן 2004.

האפשרות לקיים מצוות במסגרות הצבאיות
 המסגרת הצבאית החילונית בעיקרה הקשתה על החיילים הדתיים לקיים אורח חיים
 דתי. משלחך וגדל מספרם של חברי 'ההגנה' הדתיים, התעוררו בעיות קשות. למשל, ימי
 שישי ושבת נקבעו לימי האימונים, מה שהקשה את שילוב החיילים הדתיים בארגון. היו
 אף מפקדים שחייבו את פקודיהם לעשות מלאכות אסורות בשבת. המקרה הבולט היה
 בספטמבר 1948 – שני חיילים דתיים שהיו טבחים בחטיבת אלכסנדרוני נאסרו בגלל
 סירובם לבשל בשבת. הם הושפלו ככלא ושערם גולח, ורק לאחר התערבות הנציגים
 הדתיים בכנסת ובממשלה הם שוחררו.¹² מפאת חומרתו הועלה הנושא בישיבת הממשלה.¹³
 בעיה אחרת היתה עניין הכשרות, מה שגרם לחיילים דתיים להביא אוכל מהבית או לקנות
 אותו במקום סמוך למקום האימונים. גם האווירה החילונית במחנות הפריעה לחיילים
 הדתיים, שראו בכך פגיעה ברגשותיהם, ובכלל זה גם בעיות צניעות בין בנים לבנות.¹⁴
 הטיעון המרכזי של תומכי ההפרדה היה האפשרות הפשוטה למדי לספק לחיילים
 הדתיים את צורכיהם. היה אפשר להכשיר את המטבחים בקלות; לא קוימו אימונים בשבת
 ביחידות הנפרדות; ההקפדה על השבת ואווירתה נעשתה בצורה טובה יותר; היו ברורות
 הזכויות בנוגע לתפילות, לגילוח ולשירותי דת אחרים; ומוכן שנפתרה בכך בעיית האווירה
 החילונית שסבלו ממנה החיילים הדתיים.¹⁵ משה אונא, מנהיג הקיבוץ הדתי, העיד שגם
 המתנגדים ליחידות הדתיות הבינו בסופו של דבר, 'שאם ברצוננו לשמור על החייל
 שיישאר דתי – קיימת רק אפשרות אחת: ריכוזם ביחידות דתיות'.¹⁶

הדאגה לחילון הצבא

לעומת הטיעון לדעיל, רבים ראו דווקא ביחידות הנפרדות את הפוטנציאל לחילון הצבא.
 על-פי גישה זו, אם היחידות הדתיות יתנהלו על-פי ההלכה היהודית, הרי לשאר היחידות,
 שהן כמובן הרוב, לא יהיה צורך להתחשב בדרישות חיילים דתיים מכיוון שלא לה

12. 'שני החיילים שנידונו על סירובם לבשל בשבת שוחררו', הצופה, 10 בספטמבר 1948, עמ' 1.
 דבורה הכהן מציינת, שמקרה זה היה אחד הגורמים לצורך של המפלגות הדתיות להיות שותפות
 בקואליציה של מפא"י. ראו: דבורה הכהן, 'הברית ההיסטורית בין אידאולוגיה לפוליטיקה', בתוך:
 אליעזר דון-יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל, רמת-גן
 תשס"ה, עמ' 277. סיפור זה מובא כמעט בכל המחקרים העוסקים בנושא וממחיש את עוצמתו
 ביצירת ההכרה בצורך הדחוף לטפל בעניין.

13. פרוטוקול ישיבת הממשלה הזמנית, 8 בספטמבר 1948, כרך ה, עמ' 10-13, גנוך המדינה (ג"מ).

14. דוגמאות לבעיות שנוצרו לחיילים הדתיים בשירות ביחידות משותפות מובאות אצל פרידמן,
 היחידות הדתיות ב'הגנה' ובפלמ"ח, עמ' 11-15.

15. ההכרה בצורך בהקמת היחידות הנפרדות היתה נחלת המפלגות הדתיות ובראשן 'הפועל המזרחי'.
 כך עולה במפורש מהמסמך של התנועה: הפועל המזרחי בשנות תש"ב-תש"ט (סיכומי פעילות
 לוועידה העשירית), ירושלים, ז'-י"ב מרחשוון תש"י, עמ' 109-115.

16. משה אונא, בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל, אלון שבות 1983, עמ' 112-113.

הפתרון של שירות ביחידה דתית נפרדת. יחיאל אליאש (מייסד תנועת 'בני עקיבא' והממונה על הפלוגות הדתיות ב'הגנה') העיד על חשש, ש'אם ימשיכו להתקיים היחידות הדתיות הנפרדות אנו קובעים שכל ארגון ההגנה אין לו חובות כלפי דת ישראל'.¹⁷ הרב שלמה גורן (הרב הראשי הראשון של צה"ל) טען מפורשות, שהיחידות הנפרדות עלולות ליצור גטו דתי בצבא. זאת ועוד, אם יחידות אלו נתפסות בחברה הישראלית כפתרון היחיד לדתיים, יש בכך ויתור על חקיקה דתית במדינה, ובתוך כך ויתור על קביעת אורח חיים דתי לצה"ל כולו.¹⁸ יתרה מזו, יש חיילים רבים שאינם מוגדרים 'דתיים', ועל כן אינם משרתים ביחידות דתיות, אך אין הם רוצים להיכשל באיסורים הלכתיים בסיסיים, כמו שבת וכשרות.¹⁹

סיבה אחרת נגעה לפן הערכי-השקפתי: היו שטענו ש'עם שליחת חברינו ליחידות מעורבות נשפיע מבחינה דתית על הבלתי-דתיים'.²⁰ נחום ברוכי הדגיש במחקרו, ש'חברי הקיבוץ הדתי לא הסכימו לגישה של "את נפשי הצלתי" שתפטור את כלל ההגנה מחובת השמירה על כשרות ושבת, ותיצור יחידות פוליטיות עד כדי חשש לפרישה'.²¹ בנוגע לטענות בדבר הפקרת ההסדרים הדתיים בכל שאר יחידות הצבא בשל ריכוז החיילים הדתיים ביחידות הנפרדות, הסביר אלתר ולנר, ששירת בפלוגה דתית, שהפלוגות הדתיות תרמו בסופו של דבר תרומה מכרעת לעיצוב היחידות בצה"ל, שניתנת בהן אפשרות לקיים אורח חיים של שמירת מצוות, ובה בעת להיות חייל למופת.²² לדברי ולנר, לא זו בלבד שלא נוצר גטו לדתיים, אלא להפך. דווקא היחידות הנפרדות השפיעו והביאו לידי שינויים בענייני דת בצבא כולו. מי שהתנגדו ליחידות נפרדות היו צריכים להוכיח שביחידות משותפות התנאים לחיילים דתיים אינם פחותים מאלה שביחידות הנפרדות. בעיניהם של הנציגים החילונים המיליטנטים היה יתרון ברור ליצירת ההפרדה; הפרדה בין דתיים לחילונים בצבא נטרלה למעשה את המוקש המרכזי שעמד ביסוד הסדרת ענייני

17. יחיאל אליאש, מעשה הבא בחזון, תל-אביב 1983, עמ' 212-213.
18. שלמה גורן, 'הגבורה והקדושה', מבוא לספרו של אלתר ולנר, חמושים לפני המחנה: סיפורה של פלוגה דתית, תל-אביב 1984, עמ' 11-13. הרב גורן אמר לבן-גוריון עם מינויו שאינו מוכן להיות 'רב של הדתיים'. 'הרב גורן חוזר בתגובה', לאשה, גיליון 1955, 1 באוקטובר 1984 (הכתבה נמצאה באדיבות גנזך הציונות הדתית, מוסד הרב קוק, ירושלים). וכן: איתן הבר, 'לא הסכמתי שיהיו שני צבאות – דתי ולא דתי', ידיעות אחרונות, 13 ביוני 1971, עמ' 9; נעמי גולן, 'והעיקר לא לפחד כלל – ליום השבעה לפטירת הרב גורן', הצופה (המוסף לשבת), 4 בנובמבר 1994, עמ' 1.
19. דוד בן-גוריון, יומן המלחמה, [תל-אביב] 1986, עמ' 694; יומן בן-גוריון, 16 בספטמבר 1948, ארכיון בן-גוריון (אב"ג).
20. אליאש, מעשה הבא בחזון, עמ' 213.
21. נחום ברוכי, 'פעילות הקיבוץ הדתי בתחום הביטחון בתקופת המנדט, תרצ"ו-תש"ז (1936-1947)', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, רמת-גן תשנ"ז.
22. ולנר, חמושים לפני המחנה, עמ' 296. בספר זה מתאר ולנר את פעילותה של הפלוגה הדתית שבה שירת.

הדת בצה"ל – לא נדרשה פעילות בכל הצבא כפי שנדרשה ביחידות הדתיות, ולא היה צורך לכפות את כללי ההלכה על חיילים חילונים.²³

בעיה חברתית: חשש לפגיעה בשכבה הומוגנית שיקול מרכזי נגד המשך קיומן של היחידות הדתיות נגע להיבט חברתי – חשש מפגיעה ביחידה בעלת גוון הומוגני. ההתנגדות לקיום היחידות הנפרדות גברה לאחר האסון בקרב פלוג'ה, שבו נהרגה כל היחידה הדתית. נתן גרדי העיד, שבעקבות האסון נוצרה אווירה נגד ריכוז דתיים ביחידות מיוחדות, ואף התנגדות לקיומן מצד הורים דתיים. מאז גברה הנטייה אצל בן-גוריון, ובעיקר אצל ישראל גלילי (שפעל נחרצות לכך), לפרק את היחידות הדתיות הנפרדות.²⁴

בעיית הסקטוראליות

היחידות הדתיות נגדו את רעיון 'צבא העם'. ליחידות אלו היה גוון סקטוריאלי, מה שהיה לצנינים בעיני בן-גוריון, ועם קום המדינה הוא שאף לפרקן. כפי שפעל בן-גוריון בנוגע לפלמ"ח ולשאר הארגונים הצבאיים, כך הוא פעל גם בסוגיית היחידות הדתיות – לשלבן בשאר היחידות. היה ברור שבמקרה זה יצטרך צה"ל להסדיר את ענייני הדת בכל היחידות. ואולם הדבר לא הרתיע את בן-גוריון, שטען כי הדבר חיוני לא מטעמים פוליטיים, אלא מטעמי קיום, שהרי יהודי שאינו מקפיד על כשרות יכול לאכול כשר וליהנות, מה שאין כן יהודי שומר מצוות, שאינו יכול לאכול אוכל לא כשר.²⁵ בהקשר זה ציינה זהבה אוסטפלד:

האינטגרציה בין חיילים חילוניים לדתיים היתה צעד מחויב המציאות בארגון צבאי סדיר. התפיסה שגובשה והמסגרות הארגוניות שהוקמו לצורך זה היו חדשות ולא דמו למסגרות הוולונטריות שהתקיימו במחתרת והתבססו על רצון טוב. צה"ל, ככל צבא סדיר, מיסד את נושא הדת, כדי לתת תשובה הולמת לצרכים של כלל חיילי צה"ל, אך מבלי לקפח בזכויותיהם של החיילים הדתיים.²⁶

עניין אחר הנוגע לבעיית הסקטוראליות של היחידות הדתיות היה בזה ששירותי הדת ביחידות אלו תופעלו בידי 'השירות הדתי' – המסגרת שקדמה לרבנות הצבאית (ולהלן ארחיב על כך). המבנה של השירות הדתי היה על בסיס מפתח מפלגתי גלוי ורשמי. בשל

23. הרב גורן סיפר שאהרן זיצלינג ממפ"ם אמר, שמבחינתו 'הדתיים יאכלו חמין כל היום, יניחו תפילין כל יום, ויניחו לחילוניים'. 'הרב גורן חוזר בתגובה' (לעיל הערה 18).

24. נתן גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי: ממיסדי הפועל המזרחי וההתיישבות הדתית בא"י, תל-אביב 1973, עמ' 207; גורן, 'הגבורה והקדושה' (לעיל הערה 18), עמ' 11-13.

25. זרח ורהפטיג, חמישים שנה בשנה: פרקי זכרונות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 31.

26. זהבה אוסטפלד, צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של דוד בן-גוריון, א, תל-אביב תשנ"ד, עמ' 441.

כך הוא גם שירת רק את החיילים הדתיים, ולא את כלל החיילים.²⁷ לעומת זאת היה לרבנות הצבאית צביון ממלכתי על-מפלגתי, והיא הוקמה במטרה רחבה הרבה יותר. במציאות החדשה של מדינה ריבונית לא היה די במתן שירותי דת לחיילים דתיים. הקמת צבא יהודי במדינה ריבונית חייב לפתח את נושא הלכות צבא ומלחמה בהקשרן הכולל. דהיינו, מתן צביון דתי לצה"ל בכללותו, והדגשה שצה"ל כ'צבא העם' ישמש מעין דוגמה שאפשר לשלב את המציאות המודרנית החדשה עם ההלכה היהודית.

בן-גוריון חתר לדה-פוליטיזציה של הצבא (בין השאר על-ידי פירוק הארגונים הצבאיים), וראה את היחידות הדתיות מנוגדות למגמתו. לו היו נותרות על כנן, היתה בהן השפעה פוליטית חזקה של המפלגות הדתיות, תופעה שבן-גוריון רצה לבטל. אפשר לקשור עניין זה לטיעונים הביקורתיים, ולפיהם פירוק הארגונים הצבאיים נבע גם הוא מרצון להמעיט את כוחן של המפלגות היריבות למפא"י.

מכל זווית שבוחנים סוגיה זו, מתברר שרצונו הגלוי של בן-גוריון היה להחיל את הסדרי הדת על צה"ל כולו ועל כלל החיילים, ולא להסתפק במתן שירותי דת לסקטור מסוים. מכאן נבעה תמיכתו העקרונית של בן-גוריון בהקמת הרבנות הצבאית, וזה בשעה שעדיין לא התבררו היבטים נוספים בעבודת הרבנות הצבאית, שלהם הוא התנגד בשלב מאוחר יותר.

2. תמיכת בן-גוריון בהקמת הרבנות הצבאית

כבר ביחידות העבריות בצבא הבריטי בתקופת מלחמת העולם השנייה קמה רבנות צבאית כדי לספק שירותי דת לחיילים היהודים.²⁸ בתקופת הקמתה של מדינת ישראל הוקם 'השירות הדתי' כדי להסדיר את ענייני הדת במסגרות הצבאיות (בעיקר את ענייני השבת, הכשרות, והטיפול בחללים), ובראשו עמד סא"ל נתן גרדי, שמונה לתפקידו כנציג תנועת הפועל-המזרחי. גוף זה התפרק לאחר זמן לא רב מכמה סיבות. ראשית, היתה לו זיקה מובהקת למפלגות הדתיות – ראשיו נבחרו על בסיס מפלגתי, מה שנגד כאמור את הקו הממלכתי של צה"ל. שנית, לא היו לו הכלים הדרושים להתמודד עם בעיות הלכתיות בצה"ל. בתקופה ההיא נעזר השירות הדתי ברבנות הראשית לישראל כדי להתמודד עם סוגיות בתחום ההלכה. שלישית, השירות הדתי דגל בהמשך קיומן של היחידות הדתיות.

27. חוזר בעניין הקמת המחלקה לענייני דת בצבא, מובא אצל גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, עמ' 196.

28. על כך ראו בהרחבה: Shlomit Keren, Michael Keren, 'Chaplain with a Star of David: Reverend Leib Isaac Falk and the Jewish Legions', *Israel Affairs*, 14, 2 (April 2008), pp. 184-201; רב קנוהל (עורך), בהתנדב עם: מתנדבים דתיים במלחמת העולם השנייה, תל-אביב 1989; הרב אפרים אלימלך אורבך, רשימות בימי מלחמה: יומנו של רב ארץ-ישראלי בצבא הבריטי, תש"ב-תש"ד / 1942-1944, תל-אביב 2008 (הרב אורבך שימש רב צבאי בצבא הבריטי).

סא"ל נתן גרדי, ראש השירות הדתי, ראה ביחידות הנפרדות את הפתרון 'לפני סכנת הפסקת קיום היהדות הדתית בדור הבא', כפי שכתב לרב מאיר בר-אילן, נשיא הסתדרות 'המזרחי': 'עם כל התלבטותי הנפשית בשאלה זו, אינני רואה כיום כל תרופה אחרת, רק בריכוז כל הדתיים ביחידות מיוחדות עם פיקוד דתי מלבד פיקוד עליון; בגדנ"ע – גדנ"ע דתי מיוחד עם פיקוד מיוחד דתי. בצבא – גדודים ואפילו חטיבה'.²⁹

מסיבות אלה נוצר ההכרח להקים רבנות צבאית, שתהיה מסגרת מנותקת מהפוליטיקה, שתוכל להתמודד עם בעיות הלכתיות בצה"ל, ושתפעל להחיל את ענייני הדת על הצבא כולו, ולא על בסיס היחידות הדתיות. היוזמה להקים סמכות רבנית-הלכתית בצה"ל, ולהעמיד בראשה את הרב שלמה גורן, היתה של שר הדתות הרב יהודה ליב פישמן-מימון ושל הרב הראשי הרב יצחק הרצוג,³⁰ ובן-גוריון תמך בכך תמיכה מלאה. הוא העיד כי ב-9 באוגוסט 1948 בא אליו הרב גורונצ'יק (גורן) כנציגם של הרב הרצוג והרב מימון לתפקיד הרב הראשי לצה"ל: 'אמרתי לו שיש פקפוקים: המועמדים צריכים להיות אנשים שיעוררו כבוד גם מצד החופשים וישפיעו על הערב-רב שממנו מורכב הישוב. אם הרבנים לא יעוררו אמון וכבוד – [הם] יקלקלו יותר משיתקנו. גורונצ'יק [גורן] מודה בכך. הוא בעצמו היה בהגנה. גמר האוניברסיטה (פילוסופיה ומדעים קלסיים). שלחתי אותו ליעקב דורי'.³¹

בן-גוריון תמך עקרונית בהסדרה רשמית של ענייני הדת בצה"ל, והיה חשוב לו שהרב הראשי לצה"ל יהיה דמות מוערכת גם בעיני מי שאינם דתיים. מדברי בן-גוריון אפשר ללמוד שמועמדותו של הרב גורן התקבלה על דעתו בעיקר בגלל דמותו הממוזגת הן ידע תורני והן התמצאות בעולם האינטלקטואלי המודרני. ואכן ב-15 באוקטובר 1948 (תשרי תש"ט) פורסם רשמית התקן של הרבנות הצבאית.³² תחילה סוכם שהשירות הדתי והרבנות הצבאית ישתפו פעולה מתוך חלוקת תפקידים מסודרת ביניהם. אבל לאחר ויכוחים בנושא אוחדו שני הגופים, והרבנות הצבאית בראשות הרב שלמה גורונצ'יק (גורן) היתה לסמכות הבלעדית שטיפלה במכלול ענייני הדת בצה"ל.³³

29. מכתב של נתן גרדי לרב מאיר בר-אילן מתאריך 22.3.1949, ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית באוניברסיטת בר-אילן (להלן אצ"ד), נתן גרדי/14.
30. גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, עמ' 210. על מעורבותו של הרב מימון בהסדרת הדת בצה"ל ראו: גאולה בתי-יהודה, הרב מימון בדורותיו, ירושלים תשל"ט, עמ' 585-588.
31. דוד בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 254; הנ"ל, מן היומן: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט (בעריכת גרשון ריבלין ואלחנן אורן), תל-אביב 1986, עמ' 281.
32. אצ"ד, נתן גרדי/23.
33. אוסטפלד, צבא נולד, א, עמ' 439-441.

שלב שני: בן-גוריון מסתייג מהיבטים אחדים בעבודת הרבנות הצבאית

זמן קצר לאחר הקמת הרבנות הצבאית התברר שקיימים חילוקי דעות מהותיים בין בן-גוריון לבין המחנה הדתי בכמה היבטים מרכזיים בעבודתה. הוויכוח היה בעיקר על סמכויותיה, אולם להלן נראה שהיתה טמונה בכך מחלוקת עקרונית על דרכה וצביונה של הרבנות הצבאית.

1. ההצעה להקים 'חיל דת' והתנגדותו של בן-גוריון

הנציגים הדתיים סברו שלרבנות הצבאית לא ניתנו כל הכלים הדרושים כדי להקיף את אכיפת הצרכים הדתיים בצה"ל. שר הפנים חיים משה שפירא, מנהיג הפועל-המזרחי, כתב לבן-גוריון ש'הקצינים המשרתים ברבנות הצבאית מתאוננים על קיפוח מעמדם', וכדי למצב את מעמדם של קציני הרבנות הצבאית הן מבחינת סמכותם והן מבחינת דרגתם ומשכורתם יש לתת לרבנות הצבאית מעמד של 'חיל-דת': 'הדרך היחידה שבה אפשר להסדיר את ענייני הרבנות הצבאית כדי שתוכל למלא את תפקידיה החיוניים ביעילות, היא לתת לה מעמד של חיל-דת כפי שניתן מעמד זה לכמה שירותים אחרים ולהוסיף לה על כח האדם והתחבורה, בלעדי זה יורד מעמדה של הרבנות הצבאית לדרגה כזאת העלולה להרוס את כושר עבודתה'.³⁴

ואולם בן-גוריון התנגד בחריפות להקמת חיל דת. בישיבת הממשלה הוא הציג לפני השרים את מכתבו של השר שפירא ובתוך כך הסביר את התנגדותו. ראשית, הוא ראה בחומרה תופעה שקצינים במדים מתלוננים על מעמדם אצל אישים פוליטיים: 'אני לא אסכול שחייל ילך אל מישוהו להתאונן על שאינו מקבל כח אדם ותחבורה'.³⁵ זו אכן היתה המציאות בימים ההם – גורמים פוליטיים היו מעורבים בענייניה של הרבנות הצבאית. בעניין ההצעה להקים 'חיל דת' נחשפו לראשונה חילוקי דעות מהותיים בין בן-גוריון לנציגים הדתיים. בן-גוריון הסביר את התנגדותו להקמת חיל דת בכך שאין הוא רואה ברבנות הצבאית מסגרת דתית לצביונה של הצבא בכלל, אלא אך ורק מסגרת טכנית להסדרת ענייני הדת. הוא הצהיר על התחייבותו 'לשמור על כשרות, על שבת, אך לא על צביון דתי של הצבא'.³⁶

בן-גוריון גם הסביר לשרים מהו לדעתו 'חיל'. לדידו חיל נועד להיות ממונה על זרוע מבצעית בצבא, כמו חיל הים וחיל האוויר. שונים מכך הם התחומים שאמורים להיות מוחלים על כל היחידות בצה"ל, כמו תרבות, חינוך או דת. לדעת בן-גוריון תחומים אלו אינם יכולים להיקרא חיל: 'תרבות רוצים אנו שתהיה לכולם, רוצים אנו שעל השבת

34. בן-גוריון הציג את המכתב במלואו בישיבת הממשלה. פרוטוקול ישיבת הממשלה, 1 בנובמבר 1949, כרך יד, עמ' 10, ג"מ.

35. שם, עמ' 11.

36. שם.

ישמרו כולם, אך לא מעוניינים אנו בהקמת חיל דת'.³⁷ בן-גוריון חשש שהקמת חיל דת תדגיש יתר על המידה את הממד החינוכי בעבודת הרבנות הצבאית. הוא תמך אמנם בכל מאורו בחיזוק הדת בצבא, אבל הוא התכוון אך ורק להיבטים ההלכתיים ולאספקת שירותי הדת. הוא הסתייג מכוונתו של הרב גורן להרחיב את התפקידים של הרבנות הצבאית גם להיבטים החינוכיים:

עניינים אלה חמורים ולא היה קל ופשוט כל כך [...] לחייב את כל החיילים לאכול כשר, כי ישנם רבים שאינם רואים צורך בזה והיו כאלה שהתנגדו לדבר. אך קיים חוק והדבר נעשה, ולא צריך דרך אגב להרחיב זאת ולהבטיח הווי דתי בצבא. לא נבטיח הווי דתי בצבא, לא נמנה אנשים שיצוו בכח הסמכות שבידם לעשות זאת.³⁸

דעה מקובלת ונכונה בעיקרה היא, שהקמת הרבנות הצבאית ופירוק היחידות הנפרדות היו ביטוי להשקפתו הממלכתית של הרב גורן. מכך נגזרה תמיכתו הבלתי-מסויגת של בן-גוריון ברב גורן וברבנות הצבאית. ואולם מתברר שהיתה מחלוקת עקרונית בין הרב גורן לבן-גוריון. לעומת גישתו של הרב גורן, שצבא ישראל צריך להיות מושתת על הדת היהודית, ודרכו צריכה לינוק מתוך קדושה, טען בן-גוריון שהסדרת הדת היא אך ורק מכשיר הנועד לאפשר שירות כללי בצבא. הוא הסביר ש'כל חייל צריך להרגיש בצבא כמו בבית, שזה יהיה צבא של כל העם'.³⁹ לפיכך הקמת חיל דת היתה מיותרת לדעתו, והוא לא ראה ערך בשדרוג מעמד הדת בצה"ל. מסיבה זו גם העניין של 'הווי דת' נתפס בעיניו חורג מהתפקידים הקלאסיים של כשרות, אישות, וכדומה.

דומה שיחסי הרב גורן ובן-גוריון היו קרובים. שילוב האינטרסים שלהם, שבא לידי ביטוי בתפיסה הממלכתית במישור העקרוני ובהקמת הרבנות הצבאית במישור האופרטיבי, עשה אותם לבעלי-ברית.⁴⁰ עם זאת, בשאלה האם תפקידה של הרבנות הוא גם לחנך את החיילים התגלעה ביניהם מחלוקת, שנבעה מתפיסתם השונה את ערך המדינה ואת ערכו של צה"ל. בן-גוריון ראה במדינה ובצה"ל מכשיר הגשמה 'ארצי', שמשמעותו יצירת חברה שתהיה 'אור לגויים'. לשם כך יש לאפשר לכל חייל לשמור על אמונתו בצבא, ותו לא. לעומתו ראה הרב גורן בצה"ל 'מכשיר שמימי לקיום ראשית חזון הגאולה', כלומר

37. שם, עמ' 11-12.

38. שם, עמ' 13.

39. משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, תל-אביב וירושלים 1976, עמ' 203.

40. ההערכה ההדדית שלהם ניכרת בכירור במכתביהם זה אל זה. למשל מכתב של בן-גוריון אל הרב גורן מ-3 ביולי 1963, ובו הוא מביע את תמיכתו בו לכהונת הרב הראשי לישראל, אב"ג, התכתבות; מכתב של הרב גורן לבן-גוריון מ-2 ביולי 1968, ובו תודה על תמיכתו 'בכל הנוגע לאחדות ישראל לאהבת העם והארץ', שם; מכתב של בן-גוריון אל הרב גורן מ-17 באוקטובר 1972, עם בחירתו לרב ראשי: 'איני יודע אם אסכים לכל פעולותיך ודעותיך: אבל אני יודע שאין רב טוב ממך בישראל', שם.

היותם של המדינה וצה"ל כשירים להגיע אל היעד – ביאת המשיח.⁴¹ על-פי השקפה זו צריכה הרבנות הצבאית למלא תפקיד החורג מאספקת שירותי דת; עליה לשמש גם גורם מחנך, המשפיע על דור העתיד של הצבא.

פרשנות מעניינת בעניין זה הציע אדם ברוך. לדעתו, הרב גורן האמין שבן-גוריון ממלא את תפקיד ה'מלך', והוא, הרב גורן עצמו, ממלא את תפקיד ה'הכהן'. ואולם הרב גורן טעה בעניין זה בשני היבטים. ראשית, הוא לא הבין שבן-גוריון עושה בו שימוש אינסטרומנטלי (מכשירי). תחילה שימש הרב גורן 'נותן הכשר' לצבא, ולפיכך תמך בו בן-גוריון תמיכה מלאה. לעומת זאת, ליורשיו של בן-גוריון 'כבר לא היה צורך ברב גורן', ועל כן מעמדו ירד ברבות השנים (אצל הדרג הפוליטי). טעות שנייה של הרב גורן היתה בהערכת הממסד הרבני. בתחילת הדרך חשב הרב גורן שיקבל תמיכה מלאה מהעולם הרבני בענייני פסיקת הלכה בצבא, אך התבררה. לא בכל מקרה ראה הממסד הרבני את המצב העכשווי כפי שהרב גורן ראה אותו. הרב גורן היה נתון, על-פי פרשנותו של אדם ברוך, 'בין הפטיש לסדן' – בין המחויבות להלכה המסורתית לבין הממסד הצבאי.⁴²

מתברר שלמרות התנגדותו הנחרצת של בן-גוריון לא התייאשו המפלגות הדתיות מרעיון 'חיל הדת'. המחשבה שאפשר לרכז את עבודת הרבנות הצבאית תחת כנפיו הועלתה על-ידי ועדה בין-ארגונית שהיו חברים בה נציגי המפלגות הדתיות, ובתמיכת הרב גורן.⁴³ 'חיל דת' לא הוקם לבסוף; עם זאת, תפקידיה החינוכיים של הרבנות הצבאית הורחבו והתפתחו במהלך השנים. הרוגמאות הבולטות הן 'מסעות ההתעוררות' ערב 'הימים הנוראים', וארגון ליל הסדר בצה"ל, שני עניינים שהיו במוקד מחלוקת עקרונית בין בן-גוריון לרבנות הצבאית.

2. הוויכוח על 'מסע ההתעוררות'

מפעל בולט של הרבנות הצבאית מתקיים מדי שנה בשנה בחודש אלול ונקרא 'מסע התעוררות'. מטרתו המקורית היתה להגיע לכל חיילי צה"ל ולהסביר להם את ערכי התשובה וההכנות לקראת החגים. מפעל זה הוא אחד הסמלים הבולטים של הווי הדת בצה"ל, וטמונים בו היבטים חינוכיים מהותיים, הנובעים מן המגמות שהוא אמור לשרת. מסע ההתעוררות נמשך ארבעים יום, מראש חודש אלול ועד ערב יום הכיפורים. בצה"ל התקבל מסע ההתעוררות כאירוע חשוב ובעל משמעות, והיחס אליו היה כאל טקס צבאי לכל דבר (מסדר וכדומה). דן הורוביץ ומשה ליסק מייחסים את מסעות ההתעוררות של הרבנות הצבאית ל'נטייה לזהות את היהדות עם דת ישראל', בכך שהם נועדים 'להגביר את

41. אריה אררעי, 'מלחמה, הלכה וגאולה: צבא ומלחמה במחשבת ההלכה של הרב שלמה גורן', קתדרה, 125 (תשס"ח), עמ' 146-147.

42. אדם ברוך, סדר יום: חיי יום-יום בראי ההלכה, ירושלים 2000, עמ' 32, 294.

43. פרוטוקול ישיבת הוועדה הבין-ארגונית, 21 בנובמבר 1949, אצ"ר, פרוטוקולים שונים, פ"מ/150.

זיקת חיילי צה"ל למורשת הדתית.⁴⁴ לרבנות הצבאית יש בכך השפעות מנוגדות על צה"ל. מחד גיסא ניתנה לרבנות אפשרות אדירה להביא לידי ביטוי מסרים חינוכיים לחיילי צה"ל ולהשפיע על אמונתם הדתית, ומאידך גיסא טמון בכך חשש להתנגדות חריפה של המחנה החילוני, הצפוי שלא להסכים עם מציאות של הקניית מסרים דתיים בצבא כגוף ממלכתי. ואכן מסע ההתעוררות של הרבנות הצבאית לווה מאז ומתמיד במחלוקת נוקבת בציבור בישראל. המחנה החילוני יצא בגלוי נגד שתי נקודות מרכזיות: החלת החובה על כל החיילים להשתתף במסע, ותוכני המסע, שראו בהם הטפה דתית בצה"ל. מובן ששתי הנקודות הללו שלובות זו בזו, שהרי חיוב החיילים להשתתף במסעות ההתעוררות שמכוונים להחזרה בתשובה זהו שילוב שלרבים קשה לקבלו. לדברי סגן אלוף הרב יצחק מאיר, מוותיקי הרבנות הצבאית, בשנה הראשונה של צה"ל לא נקבע מסע התעוררות כאירוע חובה לכל החיילים – דבר שנעשה לאחר זמן.⁴⁵ הרב מאיר מציין כמה סיבות להחלת החובה על החיילים להשתתף ב'מסע':

1. אם ההשתתפות לא תהיה חובה, כל היחידה תמשיך בסדר היום הרגיל שלה, מה שימנע מהחיילים הדתיים להשתתף במסע ההתעוררות.
2. הרבנות הצבאית לא היתה מוכנה להופיע לפני חיילים מעטים משום ש'ברוב עם הדרת מלך', וההשפעה נותנת את אותותיה דווקא בהשתתפות הכול.
3. בצבא לא ייתכן דבר שאינו חובה, כשם שמכריחים חיילים דתיים להשתתף בהסברה שאינה לרוחם.⁴⁶

בשנת 1958 עלה נושא השתתפות החובה של החיילים על סדר היום. מפלגות השמאל קבלו על שחיילי צה"ל נדרשים להשתתף במסע ההתעוררות.⁴⁷ בישיבת הממשלה העלה את הנושא שר הפנים ישראל ברייהודה (אחדות-העבודה) בפנתו אל ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון: 'אני קורא שבצבא מתנהל עכשיו, אם אינני טועה, "חודש התעוררות", זאת ביוזמת הרבנות הצבאית. אין לי שום דבר נגד זה, אבל תוך כדי כך מחייבים את כל החיילים לבוא ובמסדר לשמוע את כל מה שאומרים המ'עוררים' וזאת בצו ובפקודה'.⁴⁸ בן-גוריון טען שהוא 'שומע זאת בפעם הראשונה'. לא עברו אלא שבועיים ובן-גוריון חזר לישיבת הממשלה עם תשובה בעניין הזה. הוא פירט את פקודת מסע התעוררות, ובכלל זה את הסעיף האחרון הקובע ש'השתתפות בכנסים אלה – חובה'. הוא

44. דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה – ישראל: חברה בעומס יתר, תל-אביב 1990, עמ' 188.

45. הרב יצחק מאיר, לא בחיל ולא בכח: הרבנות הצבאית והשירות הדתי מניחי היסודות לחיי הדת בצה"ל, בני ברק תשנ"ט, עמ' 171.

46. בין הסיבות שציין הרב מאיר לא מוזכר הצורך לחזק את החיילים באמונה. נראה אפוא שזו לא היתה מטרת מסעות ההתעוררות, אלא רק הרצון לחבר את החיילים ליהדות מבחינה רעיונית, בלא כוונות של 'החזרה בתשובה'.

47. מאיר, לא בחיל ולא בכח, עמ' 173.

48. פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה נ"ט/שי"ח, 7 בספטמבר 1958, ג"מ.

הצהיר: 'ניתנה הוראה לבטל הסעיף האחרון בפקודות דומות שתוצאנה בשנים הקרובות, זאת אומרת, שהסעיף הרביעי בדבר השתתפות החובה יבטל מעכשיו'. עוד הוא שב וטען: 'אני מודה שלא ידעתי עניין זה עד עכשיו'.⁴⁹

ההוראה בעניין חובת ההשתתפות במסעות התעוררות אכן בוטלה. הרב מאיר מעיד, שבעקבות ביטול ההוראה קינן חשש ברבנות הצבאית שמפקדי צה"ל עלולים לנצל זאת ולבטל את ההוראות בענייני דת גם בתחומים אחרים. לדבריו היה הרב גורן 'כמצב רוח מדוכא'.⁵⁰ בישיבה דחופה של ראשי הרבנות הצבאית, שכינס הרב גורן כדי לדון בבעיה, הוחלט על הפסקת מסעות ההתעוררות. לטענת הרבנות הצבאית, לא היתה כל הצדקה שמסע ההתעוררות יהיה בחזקת רשות בלבד, בעוד רוב רובן של הפעולות התרבותיות בצה"ל הן בחזקת חובה לכל החיילים.⁵¹ לאחר לחץ כבד של הרבנות הצבאית והמפלגות הדתיות הודיע בן-גוריון על דחיית ביצוע ההחלטה עד לאחר יום הכיפורים. וכך חזרו מסעות ההתעוררות עם חובת השתתפות על כל החיילים.

הביקורת הציבורית על מסעות ההתעוררות חזרה שנים אחר-כך,⁵² ולענייננו חשובה התייחסותו של בן-גוריון לנושא: מחד גיסא הוא התנגד לקיומו של מסע ההתעוררות, ומאידך גיסא הוא רצה לשמור על הקשרים הפוליטיים עם המפלגות הדתיות. וכך, כמו בנושאים הדתיים האחרים שעמדו על סדר היום, הוא הסכים להתפשר. להלן אקשור את העניין הזה לנושאים אחרים ביחסי דת ומדינה בישראל, שניכרה בהם אותה המגמה.

3. המאבק על צביון ליל הסדר

חג הפסח בכלל וליל הסדר בפרט מאופיינים בהבדלי גישות מהותיים בין דתיים לחילונים במדינת ישראל. חג זה הוגדר במחקרם של ישעיהו ליבמן ואליעזר דון-יחיא כאחד הגילויים של הדת האזרחית, שבה נתפס החג כאתוס דתי מהבחינה הסמלית בגלמו את החירות הישראלית במדינה הריבונית. פרשנות זו אינה תואמת בהכרח את הפרשנות המסורתית האורתודוקסית של החג.⁵³ אין זה פלא אפוא שבצה"ל ניטש ויכוח נוקב כיצד לחגוג את ליל הסדר, ובמילים אחרות – מה יהיה צביונו של הטקס המסורתי הזה. אם נמקד זאת למבנה הארגוני של הצבא, הרי שנוצרה ברבות השנים מחלוקת בין שני חילות, שכל אחד מהם ראה את עצמו ממונה על דמות ליל הסדר – הרבנות הצבאית וחיל החינוך.

49. פרוטוקול ישיבת הממשלה, ישיבה א' ש"ט, 21 בספטמבר 1958, ג"מ.

50. מאיר, לא בחיל ולא בכח, עמ' 175.

51. פרשת ביטול מסע ההתעוררות וחירושו מיד לאחר מכן מתוארת בכתבתו של מ' בן-שלמה, 'חודש מסע התעוררות בצה"ל', הצופה, 19 בספטמבר 1958, עמ' 1.

52. למשל: אמנון רובינשטיין, 'מסע התעוררות בלתי חוקי בצה"ל', הארץ, 26 באוגוסט 1971, עמ' 1; משה הורוביץ, 'היחידה המתרחבת ביותר בצה"ל', כותרת ראשית, 28 בינואר 1987, עמ' 15.

53. Charles and Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*

הוויכוח פרץ כבר במרס-אפריל 1948. בתקופה ההיא, כאשר הקרבות היו בשיאם, התנהל מאבק על דמותו של חג הפסח בצבא המתגבש (עדיין לפני שהוקם צה"ל), בין השירות הדתי לבין 'שירות התרבות', לימים חיל החינוך בצה"ל. לדברי הרב מאיר: 'שירות התרבות סבר שצריך לחגוג את חג הפסח בדיוק כמו שעושים זאת בקיבוצים'⁵⁴ – כלומר לא רק להתמקד ביציאת מצרים, אלא גם בשיבת ציון של ימינו. לשם כך הוכנה הגדה המשלבת היבטים מודרניים עם היסודות המסורתיים. נוסח זה כלל למשל הרמת כוסות 'לחיי המדינה העברית, ההגנה, העלייה והיחידה'. בצד הפסוק 'שפוך חמתך על הגויים' היו איורים של גיבורי ישראל: מרדכי היהודי, יהודה המכבי, גיבורי הגטו ולוחמי התקומה. כמו כן היו פרקי קריאה מחוץ להגדה ובהם קטע מכתבי ח"ג ביאליק: 'היום אל ארץ חדשה אתה עובר'. היו גם נוסחים אחרים של הגדה ובהם תמונה של 'מגש הכסף' של אלתרמן, או 'הרמת כוסית' לכבוד צה"ל. השירות הדתי סבר שיש לשמור על צבינו המסורתי של ליל הסדר, וראשיו פעלו נחרצות כדי לגנוז את ההגדה הזאת. ועדה מיוחדת החליטה בסופו של דבר שליל הסדר יתקיים בדמותו המסורתית, ובמאי 1949 נגנזה ההגדה של שירות התרבות.

לקראת יום העצמאות בשנת 1952 פרץ ויכוח בין צה"ל למחנה הדתי, הפעם בעניין הדפסת 10,000 עותקים של 'הגדת העצמאות'⁵⁵, שכתב אהרן מגד, לימים אחד הסופרים הבולטים בישראל. מגד, אז בן 32, כתב את ההגדה בשירות המילואים שלו במפקדת קצין תרבות ראשי. שר החינוך דאז, בן-ציון דינור, עמד מאחורי היוזמה. הרעיון היה למסד את יום העצמאות כיום חג לכל דבר, כמו פסח וראש השנה. מגד החליט לכתוב את ההגדה הזאת במתכונת ההגדה של פסח, מה שעורר התנגדות חריפה של הרבנות הצבאית ושל חברי הכנסת הדתיים. טענתם היתה כלפי שרבו כוחו של צה"ל במקום כוחו של האל, למשל בכתוב 'לא ע"י מלאך, לא ע"י שרף, ולא ע"י שליח הכינו את האויב ויכולנו לו, כי אם ע"י צבא ההגנה לישראל, שרוחו דרוכה וזרועו עזה'. לדברי מגד בריאיון עיתונאי, הוא שמע 'שראו את ההגדה אנשי המפד"ל בכנסת וטענו שזה חילול השם, כי כתבתי שהצבא מגן עלינו ולא הקב"ה. אחר-כך שמעתי ששרפו אותן. זה נעלם, לא קיים, בל יראה ובל ימצא'. אכן הגדה זו לא נועדה לקריאה בליל הסדר, אלא ביום העצמאות. אבל הדמיון

54. מאיר, לא בחיל ולא בכח, עמ' 116. ראו גם: שחר אילן, 'מלחמת העצמאות של חג החרות', במחנה, 5 במאי 2000, עמ' 31. על הגדות פסח הקיבוציות ראו: Avshalom Reich, 'Changes and Developments in the Passover Haggadot of the Kibbutz Movement 1935-1971', Dissertation, The University of Texas, Austin 1972

55. הדברים להלן מבוססים על שתי כתבות של שחר אילן: 'מה ההגדה הזו לכם', הארץ (מוסף יום העצמאות), 11 במאי 1997, עמ' 7ב'; 'אם תרצו אין זו הגדה', במחנה, 5 במאי 2000, עמ' 30-33. על התגובות המנוגדות על פרשה זו בעיתונות התקופה ראו: זאב דרורי, אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה, קריית שדה-בוקר 2000, עמ' 146-147. ראו עוד: אליעזר דון-יחיא, 'חג ותרבות פוליטית: הגיגות יום העצמאות בישראל בשנים הראשונות לקיום המדינה', מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 23 (1984), עמ' 5-28.

הבלתי־מוסתר להגדה של פסח עורר את חשש הדתיים שההגדה הזאת עלולה לגלוש גם לליל הסדר בצבא ולפגוע בצביונו המסורתי.

אפשר אמנם לשער שבן־גוריון היה מעדיף שליל הסדר יהיה יותר חילוני בצביונו, אך הוא בחר במקרה זה להסכים לדרישות המפלגות הדתיות והרבנות הצבאית. עד ימינו הרבנות הצבאית היא האחראית לארגון ליל הסדר בצה"ל. גם במקרה זה מסתמנת נטייתו של בן־גוריון לפשרות עם המחנה הדתי.

שלומית קרן סבורה ש'ההתעקשות של הגורמים הדתיים ליצור הבחנה והבדלה בנושא הפסח בצבא כחג דתי ולנתק אותו מן המרכזיות שקיבל כחג לאומי – חידדה את הווייתו של גורמים אלה על השתתפות בבניין רוחו ותרבותו של צה"ל'.⁵⁶ לדעתי הטעון נכון חלקית. אמנם נכון שהשירות הדתי היה גוף שהתמקד בפן הטכני של הדת בצבא ולא בפן המהותי, ועל כן הוא נמנע מלעסוק בהנחלת מסרים חינוכיים (בניגוד לדרכה של הרבנות הצבאית שהחליפה את השירות הדתי); ואולם מטרתם של הגורמים הדתיים לא היתה לוותר על המשמעות של פסח כחג לאומי, אלא נהפוך הוא, הם רצו לקשור את חג הפסח להיבט הלאומי שלו, אבל בפרשנות דתית־מסורתית, והדרת הפרשנות החילונית שהציע שירות התרבות. מגמה זו צברה תאוצה בהמשך דרכה של הרבנות הצבאית כפי שיובהר בהמשך.

הסברים למדיניותו של בן־גוריון

מן הדיון עד כה עולה, שתמיכתו של בן־גוריון בהסדרת הדת בצה"ל היתה ברורה וחד־משמעית, והיא תאמה את הקו הממלכתי שהוא הוביל. ואולם מרחק רב היה בין גישתו של בן־גוריון לבין גישת הדתיים, ובראשם הרב הראשון של צה"ל הרב שלמה גורן. בשונה מהשקפתם שהרבנות הצבאית אמורה להפוך את צה"ל ל'צבא קודש', גישתו היתה אינסטרומנטלית לחלוטין: לאפשר לכל חייל לשרת בצה"ל כ'צבא העם'. לפיכך הוא תמך בכל מאודו בכל פעילות שתאמה את המטרה הזאת, ובכלל זה שמירת הכשרות והשבת במחנות צה"ל, אספקת שירותי דת והטיפול בחללים. לעומת זאת, כל פעילות שחרגה מהמטרה הזאת, בעיקר בתחום החינוך, נתקלה בהתנגדותו. בן־גוריון אמנם טען שצה"ל צריך לעסוק גם בענייני חינוך, אבל לא באמצעות הרבנות הצבאית אלא באמצעות חיל החינוך, שאמור להנחיל ערכים יהודיים בצה"ל. חיל החינוך אכן פעל רבות בענייני יהדות – בחוברות שפרסם, בהוצאות לחיילי צה"ל ובתכנים שעסק בהם. על רקע זה ברור שבן־גוריון לא ראה ברבנות הצבאית גורם שאמור לעסוק בהנחלת ערכים יהודיים לחיילים. בפועל נוצרה תחרות בין שני הגופים, מי עוסק בחינוך החיילים – הרבנות הצבאית או חיל החינוך. בשתי הדוגמאות שלעיל – מסעות התעוררות ולייל הסדר – היתה ידה של

56. שלומית קרן, 'דת וצבא במלחמת העצמאות', מלחמה בת שישים: שיחות, מחקרים ומקורות על מלחמת העצמאות, תל־אביב 2008, עמ' 231.

הרבנות הצבאית על העליונה בסופו של התהליך. התפשרותו של בן-גוריון במקרים האלה, כמו במקרים אחרים, ניתנת להסברים אחדים.

1. ה'סטטוס קוו' והמדיניות כלפי המפלגות הדתיות

ההסבר המרכזי נוגע למערכת היחסים בין בן-גוריון כראש הממשלה הראשון וכמנהיג מפא"י לבין המחנה הדתי בדור הראשון למדינה. היסטוריונים ואנשי מדע המדינה עוסקים בשאלה, כיצד נשמרה המסגרת הבסיסית של ההסכמות בין תנועת העבודה, שנשאה אופי חילוני מובהק, לבין המפלגות הדתיות. הטיעון הקואליציוני, שעניינו הצורך ברוב בכנסת, אינו עומד במבחן המציאות, שהרי המציאות הפוליטית הראתה שלמחנה השמאל בראשות מפא"י היה הרוב הדרוש להקמת ממשלה במסגרת קואליציה יציבה גם בלא המפלגות הדתיות. לכל היותר אפשר לומר שהשיתוף עם המפלגות הדתיות נדרש ליציבותה של 'הברית ההיסטורית', שהעצימה את כוחה של קואליציית מפא"י.

החוקרים סבורים שהסדרים ביחסי דת ומדינה במגוון התחומים נבעו מההכרה ההדדית של שני הצדדים (הדתי והחילוני) בחשיבותם מחד גיסא, ומההכרה בסכנה אם המדינה לא תגיע להסדרים אלה, מאידך גיסא. מחלוקות עמוקות בחברה עלולות להיגרר למשברים חברתיים ופוליטיים, ועל כן הסדרים מוסכמים הם הכרחיים כדי למנוע משברים.⁵⁷

המקרה הראשון שבו השתמש בן-גוריון באופציית ההסדרים הפוליטיים, בהעדיפו אותם מהכרעה לטובת המחנה החילוני, נוגע לסוגיית מיהו יהודי, שעלתה על סדר היום כבר בשנות החמישים ואינה יורדת ממנו עד ימינו אנו. כבר בשנת 1958 התנגדו המפלגות הדתיות נחרצות להנחיות שר הפנים ישראל בר ולפיהן כל אדם המצהיר על עצמו יהודי יוגדר כך על-פי חוקי המדינה. אף-על-פי שבן-גוריון יכול להסתפק בקואליציה בלי הדתים, הוא התפשר בעניין הזה, ואף מינה בסופו של התהליך את משה שפירא מהמפד"ל לשר הפנים, והוא קבע הנחיות בהתאם להלכה היהודית.⁵⁸

מדיניות זו בלטה גם בסוגיית דחיית גיוסם של מי שמגדירים עצמם 'תורתו אמנותו', הצעירים החרדים.⁵⁹ היה אפשר למנוע את דחיית גיוסם, אבל בן-גוריון החליט להגיע להסדרים עם המחנה הדתי – הסדרים התקפים גם כיום, גם ב'חוק טל'. הדוגמה הבולטת ביותר בעניין ההסדרים הפוליטיים עם הדתים היא סוגיית החינוך הממלכתי. עם הקמת

57. על כך דן בהרחבה דון-יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה. התזה של דון-יחיא מושתתת על תאוריית הרמוקרטיה הקונסוציונלית של ארנד לייפהרט: Arend Lijphart, 'Consociational Democracy', *World Politics*, 21, 2 (1969), pp. 207-225; Idem, *The Politics of Accommodation*, Berkeley and Los Angeles, CA 1968

58. אליעזר דון-יחיא, 'דת, זהות לאומית ופוליטיקה: המשבר בשאלת מיהו יהודי – 1958', בתוך: מרכזי בראון וצבי צמרת (עורכים) שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ג, עמ' 88-143.

59. יחזקאל כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, ירושלים תשנ"ג.

המדינה רצה בן-גוריון לאחד את כל זרמי החינוך לזרם ממלכתי. ואולם הוא הצליח רק בחינוך החילוני. זרמי החינוך הדתיים – הממלכתי-דתי והחינוך העצמאי – נשארו אוטונומיים. כאן היה מאבק עיקש שנמשך תקופה ארוכה, ובמהלכו אף התפטרה הממשלה והוקדמו הבחירות לכנסת השנייה. הפשרה בעניין זה נשענת גם היא על מדיניות ההסדרים והפשרות עם המפלגות הדתיות.⁶⁰

בהקשר הממוקד של סוגיית השירות הצבאי בולטים ההסדרים הפוליטיים עם הדתיים באופן מיוחד. עצם הקמתה של הרבנות הצבאית בראשית ימי המדינה היה חוליה מרכזית בעיצוב יחסי דת ומדינה בישראל. ועוד, מעמדה של הרבנות הצבאית בצה"ל לא נשחק באופן רשמי במהלך השנים. אפשר אמנם לזהות סדקים בהסכמה התמידית גם בנושא זה, כפי שבולט למשל בסוגיית תפקידה החינוכי של הרבנות הצבאית. ואולם גם אם נניח שהסדרת הדת בצה"ל סופגת ביקורת, בכל זאת נשמרת הסכמה בסיסית בדבר מעמדה של הרבנות הצבאית. גם למחנה החילוני ברור, ששחיקה מתמדת בהסדרת הדת בצה"ל תיתן את אותותיה בשיעורי הגיוס לצה"ל.⁶¹

מן האמור לעיל עולה שהסכמתו בדיעבד של בן-גוריון גם לתפקיד החינוכי של הרבנות הצבאית נבעה מרצונו שלא לשבור את מערכת ההסדרים ביחסי דת ומדינה, ולשמר על-ידי-כך את הסטטוס קוו.

2. 'התפשטות התפקודית': הפעילות החינוכית של צה"ל במחנות העולים

הסבר אחר לגישתו של בן-גוריון קשור לאידאולוגיה של התפקיד המרכזי של צה"ל גם בתחומים אזרחיים, כפי שבלט במיוחד בחינוך במחנות העולים – לקיחת תפקידים חברתיים נוסף על התפקידים הרגילים של הצבא מתוקף היותו 'צבא העם', והיותו מכשיר מדינתי לחברות.⁶² לסוגיה זו שני היבטים מנוגדים. מצד אחד, ראיית הצבא כסוכן חברות מסבירה את רצונו של בן-גוריון להחיל את הסדרי הדת בצה"ל, ולהביא לידי כך שהצבא יוכל להיות 'כור היתוך' חברתי של החברה הישראלית. מכאן נגזרה התנגדותו להנחלת מסרים חינוכיים מכיוונה של הרבנות הצבאית, שחרגו לדעתו מהסדרת הדת בצה"ל. מן הצד האחר, היות צה"ל סוכן חברות מסבירה את הסכמתו של בן-גוריון לפעילותה החינוכית הממוקדת של הרבנות הצבאית במחנות העולים, כפי שיובהר להלן.

60. דון-יחיא, משבר ותמורה במדינה חדשה.

61. זו גם הסיבה לכך שאף שניכרים בדור האחרון סדקים ב'דמוקרטיה ההסדרית', עדיין אין סימנים למחלוקות עקרוניות על המשך הסטטוס-קוו בצה"ל. על מגמות המחלישות את 'הדמוקרטיה ההסדרית' ראו: אשר כהן וברוך זיסר, מהשלמה להסלמה: השסע הדתי-חילוני בפתח המאה ה-21, תל-אביב 2003.

62. המושג התאורטי המסביר זאת נקרא 'התפשטות תפקודית'. כיום ניכרת מגמה הפוכה, הנקראת 'צמצום תפקודי'. ראו: סטיוארט כהן, 'צה"ל והחברה הישראלית: לקראת צמצום תפקודי של הצבא?', ישראל לקראת שנת אלפיים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 215-232.

בתקופת העליות הראשונות לארץ לאחר קום המדינה הקימה המדינה מחנות עולים (שמקצתם נקראו מעברות) בעיקר כדי לקלוט את העולים ממדינות ערב. היה צורך לדאוג לענייני חינוך במעברות מכיוון שהעולים באו בלי אמצעים חומריים וגם בלא תשתית להשכלה מסודרת. כחלק מלקיחת תחומי פעולה נוסף על ענייני ביטחון, קיבל צה"ל אחריות לחינוך ילדי העולים.⁶³ במחקר מקיף על התפקידים החינוכיים של צה"ל בראשית דרכו עמד זאב דרורי על כך שהעזרה שנתן צה"ל ליושבי המעברות לא היתה טכנית בלבד, אלא היתה חלק מהתפיסה של בן-גוריון בדבר היותו של הצבא חלק מהחלוציות הממלכתית.⁶⁴

התוכנית היתה להוציא את הילדים מהמעברות ולשכן אותם במחנות צה"ל. עם זאת, דרך הטיפול בעולים לא היתה בהסכמת כל הגורמים. ביקורת קשה מתחו הדתיים בטענה שהעולים במעברות אינם מקבלים חינוך מסורתי.⁶⁵ בדיון שהתקיים בסיעת החזית הדתית המאוחדת⁶⁶ ציין שר הסעד הרב יצחק מאיר לויין מאגודת-ישראל: 'מנהג החיילים והחיילות במעברות הנו מגונה מאד עד שזה משפיע מאד לרעה על התימנים'. לפיכך הוא הציע 'שהרב הצבאי כהן ינהל את מחנה הילדים הדתיים',⁶⁷ דהיינו על-ידי מעורבות של הרבנות הצבאית אורח החיים וענייני החינוך במחנות יהיה דתי יותר. ואכן הממשלה הטילה את התפקיד על שר הסעד הרב לויין. בקליטתם של ילדי מעברות במחנות הצבא קיבלה על עצמה הרבנות הצבאית את הטיפול בכמה מחנות ילדים בצפון הארץ, שהיו בהם אלפי ילדים. במחנות אלה הוקמו בתי-ספר, ונוסף על לימודים עיוניים ניתנה לילדים גם הדרכה במלאכות. בצוות המדריכים היו חיילי סדיר ומילואים, ומתנדבים מבת-ספר ומתלמידות סמינר למוורות וגנות. בחג החנוכה, למשל, חילקו נשות תנועת המזרחי לילדים צעצועים ומתנות. הרב גורן נהג לבקר במחנות העולים וניסה לפתור בעיות שהתעוררו במחנות הילדים.⁶⁸ בעניין זה מעניינת במיוחד עדותו של הרב מאיר, שמונה לרכז את הפעילות החינוכית במחנות העולים:

הצלחנו לרכוש את אמונם של יהודי תימן. הם ראו את עבודתם המסורה של חיילי הרבנות הצבאית ביום ובלילה [...] הרצנו בפניהם דברי תורה ודברי עידוד על הזכות הגדולה שנפלה בחלקם לבוא לארץ הקודש ולחונן את עפרה. אמרנו להם כי חז"ל אמרו ששלושה דברים נקנים בייסורים וארץ ישראל אחת מהן. אבל אנחנו מקווים

63. דוֹן-יחיא, משבר ותמורה במדינה חדשה, עמ' 333-339.

64. דרורי, אוטופיה במדים, עמ' 100-132.

65. על פעילותו של מנהיג 'המזרחי' הרב מימון בעניין החינוך במחנות העולים ראו: אליעזר דוֹן-יחיא, 'מנהיגות פוליטית בציונות הדתית: הרב יהודה ליב מימון, מנהיג 'המזרחי'', בר-אילן: ספר השנה, כח-כט (תשס"א), עמ' 150-153. עוד על מכלול ההיבטים הנוגעים למאבקים הפוליטיים בנושא החינוך ובהם נושא המעברות ראו: דוֹן-יחיא, משבר ותמורה במדינה חדשה.

66. בתקופה ההיא היתה חזית פוליטית אחת שאיגדה את כל המפלגות הדתיות.

67. פרוטוקול ישיבת החזית הדתית המאוחדת, ט' בטבת תשי"א, אצ"ד, סמ"פ/4.

68. 'מחנות ילדים בטיפול הרבנות הצבאית', במחנה, 7 בפברואר 1952, עמ' 2.

כי בקרוב יסתיימו הייסורי [...] הצלחנו להרים את המוראל של תושבי המעברות בראותם שאנשי הרבנות הצבאית דואגים לכל צרכיהם.⁶⁹

מפעל זה, שנקרא 'קורת גג',⁷⁰ היה אחד המפעלים החשובים של הרבנות הצבאית בתקופה ההיא. פעילות זו חרגה בכיור מתפקיד הרבנות הצבאית בראשית דרכה – אספקת שירותי דת לחיילי צה"ל – וזו גם לא היתה פעילות חינוכית לחיילים, אלא פעילות חינוכית בקרב אוכלוסיית העולים שלא קשורה ישירות לצבא. לעומת התנגדותו בתחומים אחרים, לא הסתייג בן-גוריון מפעילות זו של הרבנות הצבאית. אין זה מן הנמנע שהסכמתו של בן-גוריון לפעילותה של הרבנות הצבאית במחנות העולים נבעה מהידיעה שהעניין זמני ועתיד לחלוף כשיסתיים זרם העלייה (כפי שאכן קרה). יתרה מכך, תפיסתו של בן-גוריון נגעה בעיקר לפעילות חינוכית בקרב החיילים; הפעילות בקרב העולים היתה בעודם אזרחים, ולכך בן-גוריון לא התנגד.

3. מקומו של התנ"ך: הגישה הסלקטיבית של הדת האזרחית בישראל

הסבר שלישי הוא מקומו החשוב של התנ"ך בעיני בן-גוריון כחלק מ'הגישה הסלקטיבית' של הדת האזרחית בישראל.⁷¹ על-פי גישה זו, שבלטה מאז הקמת המדינה,⁷² המסורת נתפסת כקשת רחבה ומגוונת. העילית הפוליטית מבקשת ללכד את האוכלוסייה סביב דת אזרחית משותפת, והיא בוררת מתוך התרבות המסורתית את הערכים שאפשר לבסס עליהם הסכמה לאומית. גילוייה של התופעה במדינת ישראל היה במשקל הרב שניתן לתנ"ך ולמסריו.

אחד מאמצעי החינוך הבולטים של הרבנות הצבאית בדור הראשון לקיומה היה התנ"ך. הדבר בלט במגוון פעילויות: חלוקת ספרי תנ"ך בעיקר בטקסי השבעת חיילים (הקיימת גם בימינו);⁷³ ארגון חידוני תנ"ך במחנות הצבא;⁷⁴ ושיעורי תנ"ך לחיילים בהיקף נרחב.⁷⁵

69. מאיר, לא בחיל ולא בכח, עמ' 187-188.

70. את השם 'קורת גג' ציין חבר הכנסת הרב קלמן כהנא מפועלי-אגודת-ישראל בנאום בכנסת ב-18 במרס 1952, דברי הכנסת, ישיבה סג, עמ' 1602.

71. Don-Yehiya and Liebman, *Civil Religion in Israel*; אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות', מגמות, כח, 4 (1984), עמ' 484-461.

72. לדברי דון-יחיא וליבמן (מגמות) עד הקמת המדינה היתה מקובלת 'גישת העימות', ולפיה העילית הפוליטית טיפחה דת אזרחית, שערכיה וסמליה משקפים עימות מפורש עם המסורת.

73. 'תנ"ך צה"ל מופץ', במחנה, 5 באוקטובר 1950, עמ' 6; 'סידור ותנ"ך לאנשי הצבא', במחנה, 13 בנובמבר 1952, עמ' 25.

74. למשל: מכתב בעניין 'תחרות לידעת התנ"ך – פיקוד המרכז', 31 במאי 1959, ארכיון צה"ל (א"צ) 433/433/1971; מכתב בעניין 'זימון מועמדים לחידון התנ"ך הכלל צהלי תש"ל למחנה הכנה', 28 במאי 1970, א"צ 6/294/1975. וכך גם לאחר זמן: 'ישיבה בנושא חידון תנ"ך', 15 באפריל 1993, א"צ 2/897/2003.

75. למשל: 'תותחנים לומדים תורה בצל אילנות', מחניים, 3 ביולי 1959, עמ' 3-5.

לחשיבות הרבה שנקשרה לתנ"ך בדור הראשון ברבנות הצבאית ניתן ביטוי רשמי בשנתון הממשלה המתפרסם מדי שנה בשנה. עד תחילת שנות השבעים פרסמה בו הרבנות הצבאית, שהתנ"ך הא חלק מרכזי בעבודתה. דווח שם על חידוני התנ"ך בצה"ל, על הדפסת ספרי התנ"ך לחיילים ועל חוגים ושיעורים בתנ"ך. בשנת תשכ"א (1961) ניתן שם למכלול הפעילויות הללו: 'מפעל התנ"ך'.⁷⁶ עלייה גדולה בפעילות בנושא התנ"ך נרשמה בשנת תשכ"ג, אז דיווחה הרבנות הצבאית ש'לימוד התנ"ך התרחב בשנה הנסקרת'.⁷⁷ פעילות זו תאמה את המציאות התרבותית בישראל של הימים ההם, שבהם היה לתנ"ך מקום חשוב בחברה הישראלית. את המגמה הזאת הוביל בן-גוריון. לדעתו, מפעל רוחני מסוגו של התנ"ך יכול להיווצר רק בתקופה שהעם היהודי מצוי במדינתו הריבונית. יתרה מכך, בהיותו מקובל ונערץ על העם כולו, התנ"ך נחשב מוקד של הזדהות ושל ליכוד לאומי. העדיפות שניתנה לתנ"ך באה לידי ביטוי בהצגת ערכיו וסמליו והמאורעות והגיבורים של תקופתו כמקור השראה וכוח מניע, וכמופת מדריך ומכוון למדינת ישראל. בתקופה ההיא נחשב התנ"ך לביטוי האוטנטי והנאמן ביותר של תקופת הבית הראשון. הוא שיקף, יותר מכל יצירה אחרת, את רוחה המקורית של הממלכתיות היהודית. הדבר בא לידי ביטוי למשל בסיוע רשמי לחברה לחקר המקרא, לחוגי תנ"ך ולחידוני התנ"ך.⁷⁸ חשוב לציין שמרחק רב היה בין תפיסתו החילונית של בן-גוריון את התנ"ך לבין התפיסה הדתית כפי שבאה לידי ביטוי בפעילותה של הרבנות הצבאית. ועם זאת, אין זה מן הנמנע שדווקא בהקשר הזה, ועל אף הפערים האידאולוגיים, לא התנגד בן-גוריון לפעילות בתחום התנ"ך מטעמה של הרבנות הצבאית, שתאמה עקרונית את החשיבות שהוא ראה בתנ"ך הן במישור האידאולוגי והן במישור האופרטיבי.

76. שנתון הממשלה, תשכ"א, עמ' 87.

77. שנתון הממשלה, תשכ"ג, עמ' 99. במלחמת לבנון בשנת 1982 עדיין שימש התנ"ך מכשיר מחנך ברבנות הצבאית. לדברי אייזנשטרט התאמצה הרבנות הצבאית לתת לגיטימציה למלחמה ברוח המקרא בהתבססות על ספר יהושע המתאר את כיבוש הארץ. ראו: אייזנשטרט, החברה הישראלית בתמורותיה, עמ' 515. עם השנים חלה ירידה בקונצנזוס על מקומו של התנ"ך בחינוכם של החיילים. למשל דיון שיזמה חברת הכנסת יולי תמיר בוועדת החינוך של הכנסת בנושא הזה: ראו באתר הכנסת, פרוטוקול מס' 9 משיבת ועדת החינוך והתרבות, יום שלישי, ג' בסיון תשס"ג (3.6.2003), עמ' 10:00, עמ' 1-22.

78. דון-יחיא וליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית' (לעיל הערה 71), עמ' 471-472; אליעזר דון-יחיא, 'יהדות וממלכתיות בהגותו ובמדיניותו של בן-גוריון', הציונות, יד (1989), עמ' 52-54. על מיצובו של התנ"ך בחברה הישראלית ראו גם: אניטה שפירא, התנ"ך והזהות הישראלית, ירושלים תשס"ו. שפירא מאתרת בשנות השבעים את ירידת מעמדו של התנ"ך בחברה הישראלית.

הרבנות הצבאית בימינו: סיכום ומסקנות

תהליכים משנות השישים, הן במישור הפוליטי והן במישור החברתי, תרמו לשינוי מגמות ברבנות הצבאית, שינוי המצביע על קו שונה לחלוטין מתפיסתו של בן-גוריון את עבודת הרבנות הצבאית. ובעשור האחרון חל עוד מפנה בדרכה של הרבנות הצבאית. במישור הפוליטי נתנה את אותותיה ירידתו של בן-גוריון מראשות הממשלה בשנת 1963, וסוגיית הסדרת הדת בצה"ל לא העסיקה את לוי אשכול ואחריו גולדה מאיר, כפי שהעסיקה את בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון בשנים המעצבות. במישור החברתי היו השינויים מרחיקי לכת אף מאלה שבמישור הפוליטי. החיילים הדתיים החלו להשתלב במערך הלוחם של צה"ל במסגרת ישיבות ההסדר שקמו בשנות השישים, ומספר הישיבות הללו הלך וגדל עם השנים.⁷⁹ בשנות השמונים אף הוקמו מכינות קדם-צבאיות, המאפשרות לצעירים דתיים ללמוד שנה או שנתיים במסגרת ישיבתית בטרם יתגייסו לשירות צבאי מלא.⁸⁰ בפרספקטיבה היסטורית מדובר במהפך של ממש הנוגע לשני רבדים מרכזיים ביחסי צבא-חברה: הרובד הראשון הוא של יחסי דתיים-חילונים. החברה הדתית-לאומית רואה את עצמה מובילה בחברה הישראלית יותר מבעבר, ולא גורם מובל כפי שהיתה בעבר. סטיוארט כהן ואורי-ישראל בגנו, המצביעים על התופעה, טוענים שהדבר גורם לפיצול הולך וגדל בין דתיים לחילונים בצה"ל. התימוכין לטענה זו הם: ראשית, החשש שחיילים דתיים יסרבו למלא פקודה לפינוי יישובים, אם תינתן פקודה כזאת – דבר זה גורם לפירוד בין דתיים לחילונים בצה"ל (כפי שאירע במידה מוגבלת בלבד בתוכנית ההינתקות בקיץ 2005). שנית, הפער התרבותי בין דתיים לחילונים בצבא. שני המחנות מביאים אתם לצה"ל מטענים חינוכיים שונים, ובשל כך החוויה המשותפת של השירות הפעיל עשויה לתרום פחות מבעבר לגישור הפער בין שתי הקהילות.⁸¹ הרובד

79. על התפתחות הישיבות הלאומיות ברור האחרון והשפעתן ראו: אליעזר דון-יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), 'עצמאות: חמישים השנים הראשונות, ירושלים 1998, עמ' 431-470. על ישיבות ההסדר ראו: Stuart A. Cohen, 'The Hesder Yeshivot in Israel: A Church-State Military Arrangement', *Journal of Church and State*, 35 (Winter 1993), pp. 113-130 ראו: אלישבע רוסמן-סטולמן, 'ה"שילוב" בין דת למדינה: פתרון הקיבוץ הדתי לדילמת השירות הצבאי של הציונות הדתית', עיונים בתקומת ישראל, 10 (2000), עמ' 259-297.

80. מחקר מקיף על כך: אלישבע רוסמן-סטולמן, 'דת וצבא כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 2005.

81. סטיוארט כהן ואורי-ישראל בגנו, 'המשמעות החברתית של השירות הצבאי בישראל: מבט מחדש', *תרבות דמוקרטית*, 4-5 (2001), עמ' 147. ראו גם: סטיוארט כהן, 'ספרא או סיפא? שאלות של דת ושירות צבאי בישראל בשנות ה-90', בתוך: נרי הורוביץ (עורך), *דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון*, תל-אביב 2002, עמ' 235-249. ספק אם בסוף שנות האלפיים אכן אפשר להצביע על אותן המגמות. לדעתי ההתפתחויות האחרונות בצה"ל מלמדות על מגמה שונה במקצת, אך סוגיה זו ראויה למחקר מקיף, החורג מגבולותיו של מאמר זה.

השני הוא אופיין של הקבוצות החברתיות המרכיבות את צה"ל. לדעתו של יגיל לוי, קבוצות פריפריאליות מתחזקות על חשבון הקבוצות המייצגות את המרכז התרבותי של החברה הישראלית (חילונים, בני קיבוצים, אשכנזים), ותופעה זו משנה את צה"ל ועושה אותו לצבא פריפריאלי יותר.⁸²

בתוך התופעות הללו ניכרות התמורות שעברו על הרבנות הצבאית – זו התפתחה בכיוון המנוגד לגישתו של בן-גוריון. מלבד הרחבת מסעות ההתעוררות ערב הימים הנוראים והמשך הפעילות החינוכית בליל הסדר, הוקמה בשנת 1965 המדרשה התורנית, שתפקידה היה להקנות ערכים יהודיים לחיילי צה"ל.⁸³ פעילות זו נהפכה לספינת הדגל של הרבנות הצבאית. המדרשה נועדה בראש ובראשונה למסד את עבודתה החינוכית של הרבנות הצבאית. עד להקמתה עסקה אמנם הרבנות הצבאית בארגון ימי עיון לחיילים דתיים ושאינם דתיים, אך הדבר היה לא ממוסד, דהיינו כל רב צבאי או קצין דת היה מארגן ימי עיון לחיילים ודואג למכלול הפעילות והלוגיסטיקה הכרוכות בכך. מאז הקמת המדרשה היא נעשתה הממונה על הפעילויות האלה.

תמורה אחרת ברבנות הצבאית התרחשה בראשית שנות השבעים, ואפשר לראות בה את המשכה של המגמה שהוצגה לעיל. בשנת 1971 נפתחו קורסים להכשרת רבנים צבאיים; המגמה היתה להרחיב באופן ניכר את מאגר הרבנים הצבאיים ולהציב רבנים צבאיים בכל היחידות, עד רמת הגדוד. מאז תחילת שנות השבעים ועד ימינו גדל בהתמדה מספרם של הרבנים הצבאיים על חשבונם של קציני הדת, ההולכים ומתמעטים. הרב הראשי השני לצה"ל, הרב מרדכי פירון, הסביר: 'קצין הדת היה טכניקן מחוסר סמכות דתית. רב צבאי יוכל להציג לפני החיילים את ערכיה ואת קנייניה הרוחניים של דת ישראל'.⁸⁴

הרבנות הצבאית חפצה לשדרג את פעילותה גם לכיוונים חינוכיים-רוחניים ולא להסתפק באספקה טכנית של שירותי דת. מלבד סמכותם ההלכתית של הרבנים הצבאיים, הם נועדו לשוות נוסף לעבודת הרבנות הצבאית. ועם זאת, החיילים הדתיים עדיין רואים ברבניהם בישיבה סמכות הלכתית ורעיונית יותר משהם רואים ברבנים הצבאיים, ובעניין זה הרבנות הצבאית עדיין לא מימשה את כל יעדיה.

82. יגיל לוי, צבא אחר לישראל: מיליטריום חומרי בישראל, תל-אביב 2003; הנ"ל, מצבא העם לצבא הפריפריות, ירושלים 2007.

83. מכתביו של הרב פירון (ראש ענף הווי דתי) בעניין בינוי המדרשה התורנית של הרבנות הצבאית, אוקטובר 1964, א"צ 54/153/1978. מכתב אחר שנכתב זמן קצר לפני פתיחתה: 'בימים אלו נסתיימו השלבים הסופיים של הקמת המדרשה התורנית של צה"ל', נובמבר 1965, א"צ 20/386/1967. ועוד מכתב של הרב פירון בעניין הזה (11.1.1965): 'היות ועד לתאריך הקמת המדרשה התורנית לא יוכלו להתקיים ימי העיון התלת-יומיים לחייל הדתי בצה"ל [...] יש לערוך [...] ימי עיון [...] לפי המתכונת הקודמת', א"צ 24/519/1966.

84. תת-אלוף הרב מרדכי פירון, 'רבנים צבאיים יבואו במקום קציני הדת ביחידות', במחנה, 23 בפברואר 1972, עמ' 22.

התמורה המשמעותית החלה בשנת 2000, אז נכנס לתפקיד הרב הראשי לצה"ל תת-אלוף הרב ישראל וייס. אחת המשימות הראשונות שנטל על עצמו הרב וייס היתה שינוי מהותי בתפקידה החינוכי של הרבנות הצבאית. המגמה היתה להעביר את מרכז הכובד של פעילות הרבנות הצבאית מאספקה טכנית של שירותי דת אל משימות חינוכיות בתחום הערכי, ובצבא כולו, ולא רק לחיילים הרתיים.⁸⁵ התמקדותה של הרבנות הצבאית בתוכן הערכי היתה הבסיס להקמת ענף 'ערכי תורה ללחימה'. חודשיים בלבד לאחר מינויו החל הרב וייס בהקמת הענף הזה ברבנות הצבאית, וזה במסגרת המדרשה התורנית, שהוקמה כבר בשנת 1965. חזונה החדש של 'הרבנות הצבאית החדשה' היה להיות 'גורם איכותי וערכי בעיצוב דמותם הרוחנית של המשרתים בצה"ל'.⁸⁶ מגמה זו ממשיכה ביתר שאת גם בעידן הנוכחי של הרב הראשי לצה"ל תת-אלוף אבי רונצקי. במכתב אל חיילי הרבנות הצבאית וקציניה הוא הבהיר מפורשות שהחינוך 'הפוך אי'ה למרכיב משמעותי במערך הגורמים הערכיים בצה"ל, ויפעל להביא לתודעת המפקדים והחיילים את מקורות מחשבת ישראל בצורה מקצועית ורהוטה ובשילוב עם מערכות חינוכיות וארגוניות רלוונטיות'.⁸⁷ באחד הראיונות הוא אף ציין שהרבנות הצבאית פועלת בתחום זה בשיתוף עם חיל החינוך,⁸⁸ ולדבריו 'חייל שמחובר למקורותיו [...] הוא חייל שיילחם יותר טוב'.⁸⁹ על מהות תפקידיו של הרב הצבאי אמר הרב רונצקי:

משימתו העיקרית של רב היחידה היא חיזוקם של הלוחמים. חיזוק זה הינו הכרחי ונחוץ ביותר לניצחון בקרב, מפני שכידוע, ההסתערות אל מול פני האויב וחירוף הנפש אינם טבעיים לאדם, ובוודאי לא לחיילנו הצעירים. ממילא, רב המעורה היטב ביחידותיו, המשתתף עימם באימונים ובתעסוקות המבצעיות, יכול לסייע מאוד להתגבר על מצוקות נפש ומשברים המאפיינים בעת שכזו.⁹⁰

במבצע 'עופרת יצוקה' בעזה בלטה מגמה זו ברבנות הצבאית, והיא שהובילה את רוח הלחימה של החיילים בשטחי הפעילות. למשל, מסרים מחנכים בתחום 'רוח הלחימה'

85. על תופעה זו: אלימלך הורוביץ, פנחס לייזר וצבי מזא"ה, 'במה עוסקת הרבנות הצבאית', הצופה, 9 בינואר 2001, עמ' 2ב'. וראו ריאיון עם הרב וייס, במחנה, 19 בספטמבר 2003, עמ' 8.
86. במעלה הרבנות הצבאית (סקירת פעילות הרבנות הצבאית בשנת ה'תשס"א 2000/01), עמ' 13.
87. מכתבו של הרב הראשי לצה"ל, תת-אלוף הרב אביחי רונצקי, אל חיילי המילואים של הרבנות הצבאית, 28 בדצמבר 2006, נמצא ברשותי.
88. חיל החינוך אינו מקבל גם כיום את הפעילות החינוכית של הרבנות הצבאית. לדעתו היא חורגת מתפקידה. ראו: לילך שובל, 'הקרב על המורשת', ישראל היום, 16 ביוני 2008, עמ' 13.
89. חגית רוטנברג, 'קרב עם מורשת', בשבע, 10 בינואר 2008, עמ' 24-27. ריאיון זה זכה לביקורת נוקבת באותו עיתון דווקא מרבנים הסוברים שהרבנות הצבאית סוטה מתפקידה המקורי – הסדרת הדת בצה"ל.
90. 'הרב רונצקי מסביר: למה נסעתי בשבת?', אתר ynet, 20 במאי 2008. וראו גם: הרב ד"ר ירון זילברשטיין, 'הרב הצבאי בגדוד הסדיר: אתגרי המחור', מערכות, 423 (מרס 2009), עמ' 42-46.

הועברו מטעם הרבנים הצבאיים, ששהו עם החיילים הן בשלב האימונים והן בפעילות עצמה. חיילים רבים העידו שפעילותה של הרבנות הצבאית סייעה להם במשימתם,⁹¹ אבל קבוצות מסוימות, בעיקר מחוגי השמאל, ביטאו את מחאתן על כך.⁹² אפשר בקלות לשלב את טיעוניו של הרב רונצקי כיום בוויכוח ההיסטורי בין הרב גורן לבין בן-גוריון בראשית דרכה של הרבנות הצבאית. בתקופה ההיא ניטש ויכוח על תפקידיה של הרבנות הצבאית, ובן-גוריון עמד על כך שהרבנות הצבאית תתמקד אך ורק בהיבטים הדתיים-ההלכתיים, לעומת הרב גורן שביקש להרחיב את הפעילות גם לתחום החינוך. במבחן ההיסטוריה נראה שדרכה של הרבנות הצבאית חורגת משמעותית מתפיסתו המקורית של בן-גוריון, והיא נעשית לגוף המרכזי בצה"ל המוביל את חינוכם של החיילים.

91. עפרה לקס, 'רבנות בקו ראשון', בשבע, 22 בינואר 2009, עמ' 20-28.

92. עמוס הראל, 'רבנות מתפרעת', הארץ, 27 בינואר 2009, עמ' 1.